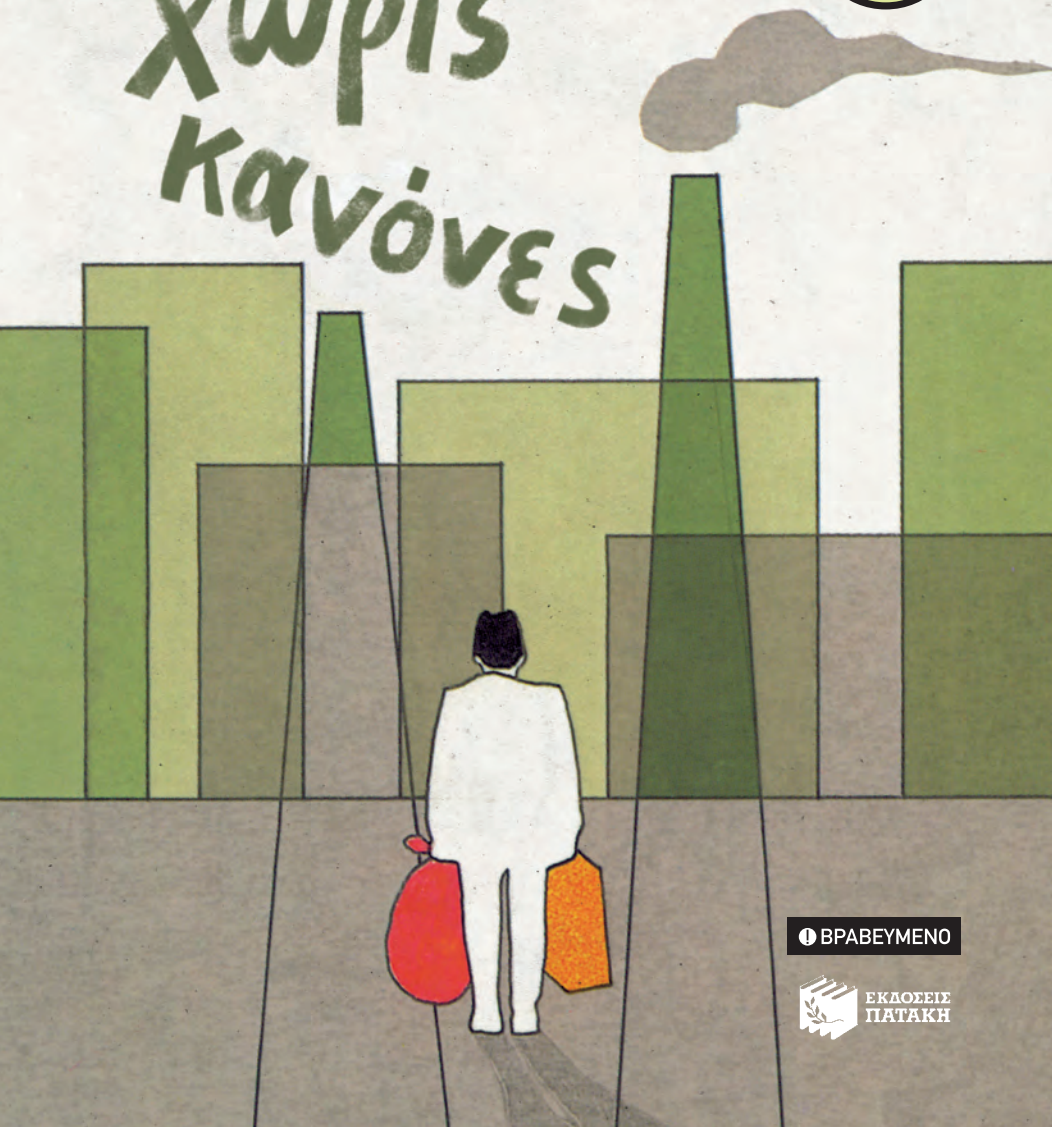

Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Παιχνίδι χωρίς κανόνες

📌 ΒΡΑΒΕΥΜΕΝΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΓΑΛΑΤΕΙΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ-ΣΟΥΡΕΛΗ

*Παιχνίδι
χωρίς κανόνες*

μυθιστόρημα

ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Σύγχρονη λογοτεχνία για παιδιά και για νέους
Συλλογή Περιστέρια – 5
Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, *Παιχνίδι χωρίς κανόνες* (αναμορφωμένη έκδοση)

Επιμέλεια, διορθώσεις: Νικόλας Αλκίνοος Νταουλτζής Ταμπακάκης
Σελιδοποίηση: Αλέξιος Δ. Μάστορης

Copyright© Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη)
και Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, 1982, 2024

Η εικόνα του εξωφύλλου παραχωρήθηκε από τον αρχικό δικαιούχο
στη Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ, 1982

Σχεδιασμός τυπογραφίας εξωφύλλου: Studded Betrayal (Χριστίνα Δημητρά)

Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Δεκέμβριος 1982

Ακολούθησαν οι ανατυπώσεις Αυγούστου 1984, Σεπτεμβρίου 1985,

Ιουλίου 1986, Ιουνίου 1987, Δεκεμβρίου 1987, Μαΐου 1988, Ιουνίου 1989,

Φεβρουαρίου 1990, Σεπτεμβρίου 1990, Μαΐου 1991, Ιανουαρίου 1992,

Ιουλίου 1992, Αυγούστου 1993, Ιουνίου 1994, Μαΐου 1995, Σεπτεμβρίου

1996, Αυγούστου 1997, Ιουλίου 1998, Νοεμβρίου 1999, Ιουλίου 2000,

Σεπτεμβρίου 2000, Οκτωβρίου 2001, Σεπτεμβρίου 2004, Νοεμβρίου 2005,

Ιανουαρίου 2007, Δεκεμβρίου 2007, Νοέμβριος 2009, Ιανουάριος 2012,

Φεβρουαρίου 2015, Μάρτιος 2017

Πρώτη παρούσα αναμορφωμένη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Ιούλιος 2024

ΚΕΤ Ζ346 ΚΕΠ 306/24 ISBN 978-618-07-0770-0

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΛΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665 — ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΥΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ — ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),

570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15 — ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

*Δυο λόγια για σένα που κρατάς
το βιβλίο αυτό στα χέρια σου*

Τον Μάρτη του 1960 ανάμεσα στην κυβέρνηση της Ελλάδας και την κυβέρνηση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας υπογράφηκε μια συμφωνία: Η Ελλάδα θα 'στελνε εργάτες στη Γερμανία. Το ίδιο είχε κάνει η Γιουγκοσλαβία, η Ιταλία, η Τουρκία. Κι από τότε 800.000 Έλληνες πέρασαν απ' τις γερμανικές φάμπρικες.

Οι Έλληνες που μετανάστεψαν στη Γερμανία ήταν κατά 85% αγρότες. Το μορφωτικό τους επίπεδο ήταν χαμηλό· απ' την άλλη όμως μεριά ήταν άτομα με άριστη υγεία, ηλικίας από 18-35 χρονών, που αποδυνάμωσαν καθώς έφυγαν τον τόπο μας. Η έξοδος αυτή ήταν τραγική. Κανένας Έλληνας υπεύθυνος δεν είπε στους μετανάστες τι θα ανταμώσουν εκεί που θα πάνε. Κανείς δεν τους ενημέρωσε κάτω από ποιες συνθήκες θα εργαστούν εκεί και με τι τρόπο θα ζήσουν. Κανείς δεν προνόησε να μάθουν οι άνθρωποι αυτοί τρεις λέξεις γερμανικές.

Η Γερμανία ήθελε να καλύψει ανάγκες της, που μέρα με τη μέρα μεγάλωναν, με όσο γινόταν φτηνότερα χέρια. Της χρειάζονταν μηχανές. Στείλαμε μηχανές. Ούτε εκείνοι ούτε εμείς αναλογιστήκαμε πως οι μηχανές ήταν άν-

θρωποι. Ένα συμβόλαιο εργασίας, που ο εργάτης δεν ήξερε να διαβάσει, κι ένα σακουλάκι με τρόφιμα για το ταξίδι που άρχιζε. Αυτό ήταν όλο.

Οι μετανάστες με «ειδικά τρένα» φτάναν σε μια χώρα που δεν τους αναγνώριζε κανένα δικαίωμα πολιτικό ή κοινωνικό. Η Γερμανία, με τη δικαιολογία πως θα 'μεναν προσωρινά, δεν τους ονόμασε καν μετανάστες. «Φιλοξενούμενους» τους είπε στα επίσημα χαρτιά. Μα για τους Γερμανούς ήταν οι γκασταρμπάιτερ, οι εργάτες απ' τον Νότο, μια λέξη που σιγά σιγά πήρε την έννοια βρυσιάς.

Ένας γκασταρμπάιτερ είναι αυτός που προσφέρει τα πάντα και δε δικαιούται τίποτα. Είναι όμως αυτός που θα συμβάλει στο να γίνει το γερμανικό θαύμα.

Στο διβλίο αυτό οι τύποι είναι όλοι αληθινοί. Με ψεύτικα χαρτιά –όπως ο Βαγγέλης– πολλές εκατοντάδες παιδιών πήγαν στα σκλαβοπάζαρα της Γερμανίας.

Χιλιάδες ελληνόπουλα στη Δυτική Γερμανία δεν ξέρουν ούτε γερμανικά ούτε ελληνικά. Κι έτσι δεν μπορούν να πάνε σε επαγγελματική σχολή. Είναι καταδικασμένα να γίνουν ανειδίκευτοι εργάτες. Έτσι έχουμε το φαινόμενο που θα το συναντήσεις μέσα στο διβλίο και που δεν είναι λογοτεχνικό εύρημα: Φοιτητές Έλληνες, με φροντιστηριακά μαθήματα που δίνουν εθελοντικά, να προσπαθούν να καλύψουν την αδιαφορία της ελληνικής και της γερμανικής κυβέρνησης. Και δανειστική βιβλιοθήκη φτιάξαν οι φοιτητές μας εκεί.

Και κάτι ακόμα. Από την Εθνική Βιβλιοθήκη, στον καιρό της κατοχής, είχαν κλαπεί διβλία πολύτιμα. Και

πριν από λίγα χρόνια, αντιφασίστας, γιος Γερμανού, θέλησε να επανορθώσει. Έτσι, έστειλε τα διδλία που ο πατέρας του είχε οικειοποιηθεί. Λοιπόν μην ξαφνιαστείς με τον Χανς. Ούτε να αναρωτηθείς πώς γίνεται να 'χει τέτοια δύναμη και επίσημη θέση κάποιος που το στίγμα του συνεργάτη του Χίτλερ σφράγισε την οικογένειά του. Θα σου θυμίσω πως, σαν τέλειωσαν οι ευρωπαϊκοί αγώνες που 'γιναν στον τόπο μας στα 1982, τη σημαία την παρέλαβε ο δήμαρχος Στουττγάρδης. Δείγμα πως εκεί θα γίνουν οι επόμενοι ευρωπαϊκοί. Ο Γερμανός δήμαρχος λεγόταν Ρόμελ κι ήταν γιος του περίφημου στρατηγού Ρόμελ, που 'μεινε στην ιστορία σαν «η αλεπού της ερήμου».

Η «φιλοξενία» που πρόσφεραν οι Γερμανοί στους εργάτες του Νότου είναι μια πικρή σελίδα της ανθρώπινης ιστορίας. Και πολύ λίγο γνωστή. Κι όμως, ήταν «η μεγάλη κομπίνα» του αιώνα μας, το «παιχνίδι χωρίς κανόνες» της εποχής μας.

Γ. Γ. Σ.

— ΦΤΑΣΑΜΕ, είπε ο Λεωνίδα.

Το χωριό φάνηκε ξαφνικά μπροστά τους, μόλις πήραν τη στροφή. Χτισμένο σε μια κόχη του βουνού· σφιγμένα τα σπίτια μεταξύ τους, χωμένο το 'να στ' άλλο, φοβισμένο το χωριό φάνηκε μόλις πήραν τη στροφή.

Η κοπέλα άνοιξε το τζάμι του αυτοκινήτου, έδγαλε το κεφάλι της έξω. Ο αέρας άγριος, εχθρικός της μαστίγωσε το πρόσωπο, της έκανε κουδάρι τα μακριά κατάξανθα μαλλιά.

— Κλείσε! Ο Μαρκ, ο οδηγός, βλαστήμησε.

Η Κλαιρ ανατρίχιασε απ' το κρύο κι απ' τον φόβο. Το 'δε ο Λεωνίδα. Στο μυαλό του σημείωσε τούτο τον φόβο. Τώρα η ανηφοριά είχε κλίση.

Το αυτοκίνητο βόγκηξε. Ο Μαρκ ξαναβλαστήμησε, άλλαξε ταχύτητα, έβαλε πρώτη. Το αμάξι όρμησε με καινούρια δύναμη μπροστά.

— Λες πως έχει πράμα εδώ; έσπασε τη σιωπή ο Μαρκ.

— Έχει. Όπου έχει φτώχεια, το πράμα το βρίσκεις εύκολα. Είναι και του χεριού σου, τον ησύχασε ο Λεωνίδα.

Η Κλαιρ άκουγε αδιάφορα. Κοίταζε μπροστά της το χωριό, που στιγμή τη στιγμή ερχόταν πιο κοντά τους.

— Έχει τουλάχιστον ξενοδοχείο; ρώτησε μόνο.

Γέλασε μουντά ο Λεωνίδας.

— Ξενοδοχείο; Θα τρελάθηκες, κορίτσι μου!

— Μπάνιο τουλάχιστον; Να κάνω ένα μπάνιο, θα 'θελα να ξεμουδιάσω, παραπονέθηκε η Κλαιρ κι ήταν έτοιμη να κλάψει.

Τη λυπήθηκε σχεδόν ο Λεωνίδας.

— Κάνε υπομονή, σαν ξαναγυρίσουμε στην πόλη, θα γίνουμε πολιτισμένοι, πήγε να της δώσει κουράγιο.

— Γέμισα βρομιά! Με σιχασιά κοίταξε τα χέρια της, την μπλούζα της, τα πόδια της η Κλαιρ.

— Ασορτί με τη δουλειά που κάνουμε! της θύμισε ο Μαρκ.

Στράβωσε τ' όμορφο πρόσωπό της η γυναίκα. Σήκωσε αδιάφορα τους ώμους.

— Από μια μεριά θα ζήσουν πιο ανθρωπινά, είπε με στόμφο.

— Από μια μεριά..., χλεύασε ο Λεωνίδας.

Γέλασε ο Μαρκ. Τα δόντια του ήταν μυτερά σαν δόντια λύκου.

— Ωρες να πιστέψουμε πως είμαστε και φιλανθρωπικό σωματείο, κοροΐδεψε.

— Καλά θα κάνουμε να δείχνουμε έτσι, συμβούλεψε ο Λεωνίδας. Είναι πονηροί και δύσπιστοι οι χωριάτες.

— Δεν είμαστε πρωτάρηδες στη δουλειά, του θύμισε ο Μαρκ.

— Και πού θα κοιμηθούμε; ρώτησε η Κλαιρ και τσίτωσε τα πόδια της να τα ξεκουράσει.

— Θεός μου είναι ο πρόεδρος. Του μήνησα πως θα 'ρθω μ' ένα ζευγάρι. Έχει το πιο καλό σπίτι στο χωριό. Και μην ξεχνάτε, του είπα πως είσαστε νιόπαντροι.

— Δεν είμαστε πρωτάρηδες, ξαναθύμισε ο Μαρκ.
Άλλο δε μίλησαν. Είχαν φτάσει πια στο χωριό.

ΣΗΜΕΡΑ Ο ΒΑΓΓΕΛΗΣ δεν πήγε σχολείο. Αξιμέρωτα τράδηξαν με τον πατέρα του πάνω στο βουνό να κόψουν ξύλα... Ήταν ο καιρός που ζητιούνταν ξύλα για πασσάλους, για φράχτες· τώρα που θα ξάνοιγε ο καιρός, θ' άρχιζαν πάλι οι δουλειές.

Γιατί θ' άνοιγε ο καιρός. Όσο κι αν έδειχνε πως τούτη η κοκκινίλα προμηνούσε χιόνι κι άλλο χιόνι, ο χειμώνας ήταν στο τέλος του. Πονούσε όλο το κορμί του Βαγγέλη, τα χέρια του δεν τα 'νιωθε, μια δυο φορές φοβήθηκε πως το τσεκούρι θα του πάρει όχι δάχτυλα, μα χούφτα ολόκληρη. Δεν έδγαλε άχνα όμως, μην τύχει κι ακούσει ο πατέρας και μετανιώσει που τον πήρε για βοήθεια. Και πρέπει να τελέψουν πριν νυχτώσει, να γυρίσουν πίσω στο χωριό, να ξαποστάσουν μια στάλα και, πρωί πρωί, με τα τελευταία αστέρια, να φορτώσουν το ζωντανό, να κατεβεί ο πατέρας κάτω, στην πιο κοντινή πολιτεία, εφτά οχτώ ώρες δρόμος λογαριάζεται πήγαινε έλα, να πουλήσει εκεί το φορτίο, να δγάλουν... τι να δγάλουν...

Λιγοστές οι κουδέντες όλη τη μέρα.

Κι ο Μούργος, ο δρόμικος αδύνατος σκύλος τους, βαρέ-

θηκε να γυροφέρνει αμίλητος και να καθγαδίζει με τους ψίθυρους της κάθε φυλλωσιάς που σάλευε απ' το φύσημα του παγωμένου αγέρα. Πήγε σ' ένα απάγκιο και χουζούρευε...

Οι ίσκιοι πέσαν απότομα στο δουνό. Τ' αγρίμια με τη σκοτεινιά άρχισαν να ξεθαρρεύουν, οι φωνές τους κιάλας ακούγονταν, μακρινές ακόμα, αλλά ακούγονταν.

Ο φόβος του απροστάτευτου ανθρώπου ήρθε σιγά και ύπουλα να γεμίσει την ψυχή τους.

— Τελεύουμε... σαν να 'δωσε κουράγιο ο πατέρας στον γιο του, σαν να 'δωσε κουράγιο στον ίδιο του τον εαυτό.

Φόρτωσαν το ζωντανό, που υπομονετικά τους περιέμενε όλη μέρα. Περίσεψαν ξύλα, τα ζαλώθηκαν. Μπρος το μουλάρι, πίσω του ο Βαγγέλης, πιο πίσω ο πατέρας. Το μονοπάτι στενό, δε χωρούσε δυο νοματαίους μαζί. Χαράδρα απότομη στο πλάι να χάσκει, κάθε δήμα μπορούσε να φέρει τον θάνατο. Τον δρόμο όμως τον ξέρανε καλά κι οι τρεις. Πάταγαν σίγουρα, λιθάρι στο λιθάρι. Ο ουρανός ήταν μουντός, αρνιόταν να δοηθήσει. Τον δρόμο όμως τον ξέρανε καλά κι οι τρεις.

Από μακριά ακούστηκαν ουρλιαχτά.

— Λύκοι, ψέλλισε ο Βαγγέλης.

— Λύκοι, βεβαίωσε ο πατέρας και τάχυνε το δήμα του.

Ο Μούργος αλύχτησε, το μουλάρι είχε ανατριχιάσει σύγκορμο.

*

— Σαν να λέμε εσύ την έπιασες την καλή.

Καμώθηκε πως προσδόλθηκε ο Λεωνίδας.

— Ε, όχι σαν να λέμε. Την έπιασα.

Στον μοναδικό καφενέ του χωριού όλοι είχανε μαζωχτεί, είχανε στριμωχτεί πλάι στον Λεωνίδα και ρουφούσαν τα λόγια του. Κοίταζαν με φθόνο τα καλογουλισμένα μποτίνια του, το καλοραμμένο κουστούμι, το μαντιλάκι, άσπρο, χιονάτο, να θγαίνει τριγωνικά από το τσεπάκι του σακακιού του.

— Δουλειά θέλεις; Δουλειές θρίσκεις – πλύση εγκεφάλου τούς έκανε ο Λεωνίδας. Πιο λίγη δουλειά θέλεις; Ραχατλίδικη δουλειά θρίσκεις. Και μεροκάματο γερό, νόμισμα γερό, μάγκο σου λέει ο άλλος, πληρώνεσαι ντάγκα ντάγκα. Μα εγώ θέλω ν' αγοράσω κι αυτοκίνητο. Μάλιστα, κύριε. Και το αυτοκίνητο ανάγκη μεγάλη το έχει σήμερα ο άνθρωπος. Δικό σου και το αυτοκίνητο, δικός σου κι ο κόσμος όλος. Δούλεψε υπερωρίες, μην κοιμάσαι με τις κότεις, βιβλιάριο στην τράπεζα, βδομάδα στη βδομάδα μαζεύονται τα λεφτά, παίρνεις τ' αμάξι.

— Βρε, για το βιβλιάριο στην τράπεζα μίλα, όσο για τ' αμάξι ζούμε και χωρίς αυτό, γέλασαν οι γέροντες. Τα μάτια όμως των πιο νέων άστραψαν κι ήταν κάμποσοι από δαύτους μέσα στον καφενέ.

— Και ζεις σαν άνθρωπος, βρε αδερφέ! συνέχισε ο Λεωνίδας. Δρόμοι πιο μεγάλοι απ' την πλατεία μας, μαγαζιά με του πουλιού το γάλα, κόσμος που δεν παιδεύεται, μωρέ. Που ξέρει να ζήσει.

— Εμ, Ευρώπη! Γιατί σου λέει ο άλλος Ευρώπη;

Οι νεολαίοι κάθονταν σ' αναμμένα κάρβουνα. Αν ήταν μπορετό τώρα da να ξεκινήσουν, να φύγουν, να πάνε στην Ευρώπη.

— Και γυναίκες! Γυναίκες... Εδώ χαμήλωσε τη φωνή ο Λεωνίδα, όλοι σάλεψαν να μη χάσουν λέξη. Γυναίκες. Λαίμαργα τρεμπάιξαν τα βλέφάρά τους.

— Μάστορα, κέρασε τσίπουρο τα παιδιά, διέταξε ο Λεωνίδα.

— Μα μας κέρασες και με το παραπάνω, πήγαν δυο τρεις ν' αρνηθούν.

Σήκωσε ανέμελα τους ώμους ο Λεωνίδα. Έδγαλε ένα μάτσο χιλιάρικα, τράδηξε ένα, τ' άφησε στο τραπέζι.

— Τα λεφτά είναι για να τα τρώμε, ψυχή δεν έχουν. Κι έπειτα, δόξα στον Παντοδύναμο, δεν έχουμε πια ανάγκη τη δραχμή!

Σήκωσε το ποτήρι του ο Λεωνίδα, ρούφηξε τσίπουρο, κάρφωσε και μια μαυρομάτα ελιά, την έφαγε μ' απόλαυση. Όλοι σήκωσαν τα ποτήρια.

— Στην υγείά σου!

— Ο Θεός στο καλό!

Άφησε ο Λεωνίδα να καταλαγιάσει ο θόρυβος, μετά συνέχισε την αρχιμισμένη κουβέντα:

— Εγώ πόσα χρόνια δουλεύω στη Γερμανία; Με ξέρετε, ξεβράκωτος έφυγα απ' τα μέρη μας. Και γύρισα με τα σέα μου, με τα μέα μου, το μισό αυτοκίνητο είναι δικό μου, μισό του νιόγαμπρου, σπίτι αγόρασα στη Σαλονίκη, όλα πήγαν δεξιά.

— Κι ο φίλος σου εργάτης στη Γερμανία; θαύμασε ένας.

— Άντε ρε, εργάτης! Αυτός είναι κύριος!

— Έτσι είναι εκεί οι εργάτες. Κύριοι! Και οι εργάτριες κυρίες! Κι η Κλαιρ εργάτρια είναι!

Εδώ όλοι ταράχτηκαν. Τούτη η ψιλόλιγνη ξανθιά που μοσκομύριζε πάστρα και άρωμα τους είχε όλους ξεσηκώσει. Πού οι δικές τους γυναίκες που μύριζαν ιδρωτίλα και καπνιά! Οι νέοι νιώσανε και κάποια ντροπή για τις μανάδες τους, για τις αδερφάδες τους. Η Κλαιρ... να η γυναίκα όνειρο... η Κλαιρ...

*

Η Κλαιρ είχε βαρεθεί να διαβάζει. Πέταξε το φωτορομάντζο που διάβαζε, έβαλε χοντρές κάλτσες διπλές, τις μπότες της, το χοντρό της μοντγκόμερι, έχωσε τα κατάξανθα μαλλιά της σ' ένα μάλλινο σκουφί και δγήκε.

— Θεσ τίποτα, κόρη μου; ρώτησε η κυρα-Φρόσω.

Κατάλαβε η Κλαιρ, κουτσα στραβά τα 'ξερε τα ελληνικά, αλλά κατάλαβε. Χαμογέλασε στη γυναίκα, κούνησε αρνητικά το κεφάλι της και δρασκέλισε την πόρτα. Το κρύο έξω ήταν χοντρό, οι οξιές φορτωμένες χιόνι, περήφανες, μ' απλωμένα τα κλαριά, πρόκληση ή παράκληση στον ουρανό. Τα φαράγγια ως πέρα χιόνι, οξιά και έλατο και χιόνι, χιόνι. Μισόκλεισε μαγεμένη τα μάτια της η Κλαιρ, πήρε βαθιά ανάσα, ξεχάστηκε, νόμισε πως ήταν στην πατρίδα της. Νεράιδες, ξωτικά από στιγμή σε στιγμή θα ξεπροόβαλλαν από τα μαγεμένα δέντρα να στήσουν χορό μπροστά της στο παγωμένο ξέφωτο. Άκουσε κιόλας τ' αλαφριά πατήματα.

— Καλησπέρα... Ο Βαγγέλης στάθηκε δίπλα στην Κλαιρ.

Τινάχτηκε φοβισμένη εκείνη. Άνοιξε τα μάτια της, συ-

νήθε. Γέλασε με τους φόβους της, το γέλιο της ζωντάνεψε την κοιλάδα, την πλαγιά.

— Καλησπέρα, είπε κομπιαστά.

Είδε το παλικάρι, το καλοείδε με το έμπειρο μάτι της. Ήταν σαν αρχαίος θεός. Ψηλός, δεμένος, βουνίσιος, απ' τα μάγουλα κι απ' τα χείλη έσταζε αίμα. Να, αυτό είναι το *πράμα* που ψάχνουνε να βρουνέ!

Πέρασε με αφέλεια το χέρι της στο μπράτσο του. Τα 'χασε το παλικάρι.

— Βόλτα; ρώτησε η Κλαιρ ναζιάρικα.

Αναψοκοκκίνισε ο Βαγγέλης.

— Βόλτα, πάμε βόλτα, δέχτηκε ντροπαλά και έσφιξε το μπράτσο του, να νιώσει το άγγιγμά της πιότερο.

— Αυτό; ρώτησε χαδιάρικα η Κλαιρ κι έδειξε το άσπρο σεντόνι.

— Χιόνι.

— Χιονί, επανέλαβε αργά η Κλαιρ.

— Χιόνι, διόρθωσε ο Βαγγέλης.

Στάθηκαν κι οι δυο αμήχανοι.

— Με λένε Κλαιρ, συλλαβιστά μιλούσε.

— Βαγγέλης, είπε ο Βαγγέλης.

— Βαγγέλης!

Γλυκά που ακούστηκε τ' όνομά του απ' τα χείλη της. Πόσο του άρεσε τ' όνομά του τώρα. Λαχτάρησε να το ξανακούσει. Το αίμα του μολύδι καντό έτρεχε στις φλέδες του. Τα μηνίγγια του χτυπούσαν. Ένιωθε κάτι σαν ζαλάδα, γλυκιά ζαλάδα! Έκανε προσπάθεια να συνέρθει. Πήρε μια βαθιά αναπνοή.

— Πάμε βόλτα, είπε πνιχτά.

Κρεμάστηκε στο μπράτσο του η Κλαιρ. Αυτό ήταν ένα κομμάτι της δουλειάς της. Και ποτέ δεν της φάνηκε αλαφρότερη.

ΜΠΗΚΕ Ο ΔΗΜΗΤΡΟΣ, ο πατέρας του Βαγγέλη, στο καφενείο και ζεστάθηκε το κοκαλάκι του. Όξω είχε λυσσάξει ο βοριάς, η συντέλεια του κόσμου, να, όπου να 'ναι φτάνει.

— Θα χιονίσει, είπε φωναχτά. Οι άλλοι κούνησαν το κεφάλι, μα δε σταμάτησαν το τάβλι.

— Μαθημένα τα δουνά απ' τα χιόνια, είπε ο κυρ Στρατής κι έριξε τα ζάρια.

— Τρία δύο! Τι να το κάνεις; Τέτοιες ώρες, τέτοια λόγια.

— Άλλη μια τέτοια ριξιά και το 'χασες διπλό! τον πείραξε ο Λεωνίδας.

Ο Δημητρός έβγαλε τα τέσσερα αυγά απ' την τσέπη του πανωφοριού του, τα 'δωσε με προσοχή, μη σπάσουνε, στον μαγαζάτορα.

— Τσιγάρα και καραμέλες!

Του μέτρησε ο μαγαζάτορας δέκα τσιγάρα «στούκας»*,

---

* Στούκας λέγονταν τα χύμα τσιγάρα που κυκλοφορούσαν στην περίοδο της Κατοχής. Ήταν πολύ βαριά, είχαν καπνό κακής ποιότητας, και γι' αυτό ήταν και πολύ φτηνά. Ο χαρακτηρισμός στούκας παραπέμπει στα

του ἴδωσε και μια χούφτα ζαχαρωμένες καραμέλες, απ' αυτές που τρελαίνουνε τα μικρά. Μετά στάθηκε ορθός πλάι στους ταβλαδόρους κι έβλεπε την παρτίδα που τέλειωνε. Ἐπαιξε ο κυρ Στρατής με τον Λεωνίδα. Ποτέ δεν είχε παρέες πολλές ο Δημητρός με τούτον, μια καλημέρα που λέει ο λόγος, κι ας παίζανε από μικρά παιδιά μαζί. Σκάρτος του φαινότανε... τέλος πάντων δεν ταιριάζανε τα χνότα τους. Τώρα όμως ήθελε να τον ρωτήσει για τα χαρτιά. Στάθηκε πάνω απ' το τραπεζάκι τους. Ζέστανε στη χούφτα του τα ζάρια ο κυρ Στρατής, τα κούνησε, τα ξανακούνησε, τα πέταξε με πικά.

— Ασόδου! Όλα τα ἔχε η Μαριορή ο φερετζές τής έλειπε. Φούντωσε ο κυρ Στρατής, χτύπησε με δύναμη τα πούλια κι έκλεισε το τάβλι με φούρκα.

— Το παίζουμε διπλό; του πρότεινε ο Λεωνίδας.

— Δεν παίζουμε τίποτα. Ἐχουμε και σπιτικά που μας περιμένουνε. Τα ούζα πόσο κάνουνε, κουμπάρε;

— Δύο αυγά το ἴνα, όσο και χτες, δεν ακρίδυναν, γέλασε ο καφετζής.

— Ἄσε, εγώ κερνάω, πρόλαβε ο Λεωνίδας κι έβγαλε λεφτά.

Ἄστραψε το μάτι του κυρ Στρατή.

— Ἐχασα τα ούζα και θα τα πληρώσω, εἶπε εριστικά. Σήκωσε τους ώμους ο Λεωνίδας.

— Καλά ντε, δε σε είπαμε καμπούρη.

γερμανικά δομβαρδιστικά και πιθανόν οι καπνιστές έκαναν αυτό τον συσχετισμό γιατί τα τσιγάρα αυτά, από άποψη ποιότητας και μυρωδιάς, θύμιζαν μαρούτι.

Έβγαλε απ' το σακούλι του τέσσερα αυγά ο κυρ Στρατής, πλήρωσε επιδεικτικά. Είχε αρχίσει να του τη δίνει τούτος ο λιμοκοντόρος, που τα 'χε τα λεφτά για μαρουλόφυλλα.

Τότε είδε ο Λεωνίδας τον Δημητρό.

— Α, και σ' ήθελα! Μου στείλαν ειδοποίηση να πας στη Σαλονίκη να περάσεις από γιατρούς.

Οι κουβέντες κοπήκανε μαχαίρι. Κοίταξαν όλοι τον Δημητρό. Ήταν σαν να 'δλεπαν πρώτη φορά τ' αχαμνό του κορμί με τα μακριά πόδια, τα μακριά χέρια. Γέννημα θρέμμα του χωριού, μα ήταν σαν να τον πρωτόδλεπαν τώρα. Τα μάτια του μαύρα μαύρα, ίδιο κάρβουνο, σχιστά, μεγάλα, καλοσυνάτα μάτια. Το κούτελο πλατύ, τα μαλλιά ατίθασα, άγρια. Τα φρύδια κοντυλάτα, τούτα θα ξετρέλαναν τη Λενιώ, τη γυναίκα του. Το στόμα γελαστό, τώρα ήταν σφιχτό, το πιγούνι μυτερό, όλο πείσμα και θέληση.

— Δηλαδή, σαν να λέμε, τελειωμένα πράγματα, είτε ο καφετζής μουδιασμένα.

— Τελειωμένα, συμφώνησε ο Λεωνίδας με κομπασμό.

— Άκουσα πως κάναν αίτηση κι ο Θόδωρος ο Μπάτης με την Κατίνα, τη γυναίκα του, πρόσθεσε ο καφετζής.

— Το οποίον, είπε ο Λεωνίδας, το χωριό μας μετακομίζει ολάκερο. Ε ρε, πρέφες που 'χουμε να παίζουμε στη Γερμανία!

— Έχει καφενεία στη Γερμανία; ρώτησε μ' ενδιαφέρον ο καφετζής.

— Γίνεται να μην έχει; Όπου ανθρωπότης... και καφενείο! Το οποίον, εκεί θα περάσουμε ζωή χαρισάμενη.

— Και πότε να φύγω για Σαλονίκη; ρώτησε ο Δημη-
τρός κι ένωσε καούρα στο στομάχι του.

— Αύριο, με το χάραμα. Το γοργόν και χάριν έχει.

— Η γυναίκα σου τι λέει; τον ρώτησε ο κυρ Στρατής.

— Τι να πει; Πάμε για το καλύτερο.

— Κι αυτηνής συμφέρον είναι, μπήκε στη μέση ο Λε-
ωνίδα, δεν άφησε τον Δημητρό να μιλήσει. Χαΐρι και
προκοπή εδώ δεν έχουμε. Δούλεψαν οι πατεράδες μας,
τα 'δαμε τα χαΐρια τους. Τώρα που άνοιξε η Γερμανία, να
λεφτά, με τη σέσουλα. Ξεχνάτε την Αμέρिका; Όσοι πήγαν
εκεί γύρισαν άνθρωποι.

— Δε γύρισαν, είπε σιγανά ο γερο-Βλάχης, που 'χε παι-
δί ξενιτεμένο.

— Γίναν άνθρωποι όμως, μπάριμπα. Να οι αυτοκινη-
τάρες, να οι σπιταρόνες, τις είδαμε στις φωτογραφίες που
σου στέλνουν. Και λεφτά σου στέλνουν, έτσι;

— Ας είναι καλά, μα η ξενιτιά είναι ζωντανός θάνατος,
ρώτα και λόγου μου...

— Κείνο που ξέρω, θείε, είναι πως λέμε το ψωμί ψω-
μάκι. Δουλειές, άντε βρες τες, τσιγαριζόμαστε στο λαδά-
κι μας, αρρωσταίνουμε, κι όσο να βρεις γιατρό, βρίσκεσαι
στον Παράδεισο παρέα με τον Αϊ-Πέτρο. Άσε και τα scho-
λειά. Ρώτα τα μυξιάρικα τι τραβάνε δυο ώρες δρόμο να
πάνε, δυο νά 'ρθουν μέσα στις χειμωνιές, μες στην αγρι-
άδα. Καίγεται η καρδιά σου να τα βλέπεις να τραβολο-
γιούνται για δυο κολυβογράμματα!

— Γεια στο στόμα σου, ρε Λεωνίδα, απαύδησα με το
ρωμέικο.

— Άντε, ρε Δημητρό, να κάνεις την τύχη σου, στείλε και καμιά γραφή να 'ρθούμε όλοι, μπας και δούμε Θεού πρόσωπο κι άσπρη μέρα!

Όλοι είχαν λάμψεις ελπίδας στα μάτια τους. Ο μαγαζάτορας μόνο χασμουρήθηκε.

— Παιδιά, λέω να το διαλύσουμε, να πάμε σπίτια μας. Άρχισε να σηκώνει τα ποτήρια, τα φλιτζάνια.

Συμφώνησαν.

— Άντε να του δίνουμε!

Ένας ένας καληνύχτιζε, κουκουλωνότανε γερά και ξεπόρτιζε. Ο ουρανός ήταν κατακόκκινος. Νιφάδες πυκνές έπεφταν ασταμάτητα. Αύριο θα ξημέρωνε μια άσπρη, κάτασπρη μέρα...

*

Είχε γυρίσει ο Δημητρός απ' τη Σαλονίκη με το τελευταίο αυτοκίνητο. Είχε νυχτώσει για καλά. Δεν τον περίμεναν –πού να ξέρουν πότε θα τελειώσει;–, σαν άκουσαν το σκυλί να γαβγίζει, λαχτάρησαν.

Τα μάτια του ήταν σκοτεινά, κύκλοι κατάμαυροι γύρω γύρω. Το πρόσωπο άσπρο σαν το πανί. Άνοιξε την ξειμαντάλωτη πόρτα, έκλεισε πίσω του τον λυσσασμένο βοριά, στάθηκε ορθός και είδε, σαν για πρώτη φορά, το σπίτι του. Ένα στενόμακρο δωμάτιο όλο κι όλο. Κι εκεί στη μέση μια τρύπα. Μια τρύπα στο χώμα. Στην τρύπα ξύλα κι η φωτιά να καίει. Πάνω στη φωτιά δύο μεγάλες και πλατιές πέτρες. Πάνω στις πέτρες έψηγε το ψωμί η Λενιώ. Τα τρία μικρά ήταν στη γωνιά δίπλα στην πόρτα κι έπαιζαν

με μια πάνινη μπάλα. Ο Βαγγέλης ανακούρκουδα διάβαζε χωμένος στις κουρελούδες και στα παλιόρουχα. Το γελάδι στην πέρα γωνιά, και πιο κει τα στρωσίδια που κοιμούνται οι γέροντες. Ένωσε ευτυχισμένος, ασφαλισμένος σ' αυτή την τιποτένια, μίξερη γωνιά της γης.

— Καλώς τον. Η Λενιώ πήγε κοντά του, του πήρε το ταγάρι απ' τα χέρια του.

— Γεια σας. Η φωνή του ήταν αραχνιασμένη.

Παράτησαν τα κούτσικα τα παιχνίδια, μαζεύτηκαν γύρω του, το πιο μικρό, η Σπυριδούλα, τον αγκάλιασε απ' τα πόδια. Οι γερόντοι τον καλωσόρισαν απ' τη γωνιά τους.

— Τι απέγινε; Δεν άντεξε να μη ρωτήσει η Λενιώ.

Της έκανε νόημα ο Δημητρός να σταματήσει. «Άσε να κοιμηθούνε τα παιδιά κι απέ τα κουβεντιάζουμε».

— Έχει τίποτα να βάλω στο στόμα μου;

Του 'κοψε η Λενιώ τυρί, του 'βαλε δυο θρούμπες, ένα κομμάτι παστό απ' το γουρουνί που 'σφαξαν στις γιορτές, ψωμί φρεσκοζυμωτό.

Ο Βαγγέλης καμώθηκε πως διάβαζε. Περίμενε ν' ακούσει κάτι, να μάθει κάτι, πέρασε ο πατέρας για δεν πέρασε απ' τους γιατρούς; Είδε κι απόειδε, καληνύχτισε, κουβεντιάστηκε πλάι στα μικρά.

— Λοιπόν; Η Λενιώ τώρα πια που ξάπλωσαν σκέφτηκε πως είναι ώρα.

Αναστέναξε ο Δημητρός.

— Το λοιπόν, ούτε ζωντανά να 'μασταν. Σαν δρέθηκα μέσα σε κείνο το δωμάτιο, ξεχάστηκα. Ξέχασα πως ήμουνα άνθρωπος. Άλογο για μουλάρι είπα πως είμαι.

— Έλα, Παναγιά μου! Η Λενιώ σφίχτηκε κοντά στον άντρα της και έτρεμε. Λοιπόν; Ξαναρώτησε ξέπνοα.

— Σου είπα. Στο παζάρι ήμουνα, σαν που αγοράζουμε γάιδαρο. Ζωντανό ήμουνα, δεν ξέρω τι ήμουνα, άνθρωπος όμως ξέρω πως δεν ήμουνα. Να θες να τους βρίσεις και να λες πως δίκιο έχουν οι άνθρωποι που μας ψαχουλεύουν. Αν ήθελες ν' αγοράσεις ένα ζωντανό, δε θα το 'ψαχνες; Άντε άντε, ό,τι να 'ναι θα 'παιρνες; Θα το 'ψαχνες. Και δε θα 'παιρνες το άρρωστο, ούτε λόγος. Μόνο που αυτό το ζώο που τώρα ψαχουλεύεις είναι άνθρωπος! Κατάλαβες; Αυτοί το ξέχασαν. Εσύ όμως, όσο να το θες, δε γίνεται να ξεχάσεις πως είσαι άνθρωπος!

Χωρίς να το καταλάβει ο Δημητρός είχε σηκώσει τη φωνή κι είχε στριμωχτεί κοντά στη Λενιώ και κοτζάμ άντρας έτρεμε. Ίδιο φοβισμένο αγρίμι.

— Σςς, μη σκιαχτούν τα παιδιά, τον συνέφερε η γυναίκα του.

— Κοιμούνται βαριά, είναι στο πρωτούπνι, την ησύχασε ο Δημητρός.

Απέναντί τους, όπως ήταν ξαπλωμένοι, ήταν το παράθυρο και φαινόταν ένα κομμάτι ουρανού. Μολυβένιος, εχθρικός, έναστρος ουρανός. Ο Μούργος γάβγισε.

— Λύσσαξε απόψε, είπε η Λενιώ.

— Φυσάει και κουνιούνται τα δέντρα κι αγριεύει, της εξήγησε ο Δημητρός.

Περίμενε να του απαντήσει. Μα αυτή ασάλευτη, παγωμένη, ξαπλωμένη πλάι του, έβλεπε καθαρά μες στο σκοτάδι το κονοστάσι, την εικόνα της Παναγιάς που την

κοίταξε με θλίψη. Αναστέναξε, όχι φωναχτά, μα έτσι από μέσα της. Άκουσε αυτός τον αναστεναγμό της, που ξεκίνησε απ' τα φυλλοκόρδια της. Αγρίεψε.

— Δηλαδή, σάματις το θέλω κι εγώ; Να, όλοι το λένε πως θα δούμε μιαν άσπρη μέρα κάποτες με τα μάρκα που θα κουδαλήσω. Εκεί, μεγάλες πολυτέλειες, φάμπρικες, πολιτισμός. Εδώ τι κάνουμε; Τα χτήματα πίνουν αίμα και ιδρώτα και τ' αποτελέσματα τα 'δες. Πού είναι τα κόπια* κι οι σοδειές; Θα μου πεις τρεις πήχες χτήμα, τι να σου κάνει το έρμο! Άντε στα καπνά να δουλέψεις. Δύσκολο να βρεις δουλειά εκεί, άντε όμως, πες πως βρήκες. Τα καπνά θέλουν παστάλι**. Τα πασταλιάζουμε, μα φτισικός*** βγαίνεις απ' τα καπνά. Άσε που απ' τα πρόπερσι που δάλαμε καπνά χρωστάμε ακόμα στην τράπεζα!

Εκείνη πάλι δεν είπε τίποτα. Ο Δημητρός περιέμενε πώς και πώς να 'λεγε κάτι η Λενιώ, ας τον κοντράριζε, μα ας έλεγε κάτι. Αγρίεψε στα σωστά τώρα.

— Άσε εσένα που σε βλέπω να πεθαίνεις πριν της ώρας σου. Απ' τον άλλο κόσμο πες πως γύρισες στη γέννα σου. Θυμάσαι πώς σε κατέβασα με το ζωντανό στην πολιτεία; Χωρίς γιατρό, μωρέ, χωρίς έλεος. Κι ο Θεός 'δω πάνω μας ξέχασε. Βλέπεις, η ζωή μάς βγάζει το εισιτήριο για τη Γερ-

---

* Τα κόπια ιδιοματικά ονομάζονται οι κόποι.

** Παστάλι ονομάζεται η στοίδα από αποξηραμένα φύλλα καπνών την οποία φτιάχνουν οι καπνοπαραγωγοί κατά τη διαλογή των καπνόφυλλων.

*** Φθισικός (φτισικός ιδιοματικά) ονομάζεται αυτός που πάσχει από φυματίωση.

μανία, όχι ελόγου μου. Εξήντα σπίτια, τρακόσιοι άνθρωποι, ποιος να μας νοιαστεί! Δουλεύουμε, ασφαλιστικές τιμές δεν υπάρχουν, κάνεις παραγωγή, δεν ξέρεις τι θα πάρεις. Ούτε ασφαλισμένος είσαι από θεομηνίες αν καταστραφεί η σοδειά σου.

— Είναι κι οι κατσίκες, αχνή μόλις ακούστηκε η φωνή της Λενιώς.

— Τρεις, μωρέ, δραχμές το κιλό πουλάμε το γάλα. Βιος περιμένεις απ' τις κατσίκες;

Σταμάτησε για λίγο, άναψε στα σκοτεινά τσιγάρο. Πήρε δυο βαθιές ρουφηξιές, ξανάρχισε:

— Τα παιδιά τι θα γίνουνε; Βαρέθηκε κιόλας ο μεγάλος να πηγαινοέρχεται στο σχολειό. Έτσι θα τ' αφήσουμε, στραβάδια;

Άκουσε το αναφιλητό της, μαλάκωσε. Την αγάλιασε.

— Ένα δυο χρόνια θα μείνω. Δε θα μείνω πια και ζωή ολόκληρη. Θα σου στέλνω μάρκα, τον νου σου εσύ, οικονομία, θα τα δάζεις στην τράπεζα. Θα ξεχρεώσουμε, θα πάρουμε και το χτηματάκι του γερο-Βλάχου, έμαθα πως το πουλάει. Θα δουλέψουμε κι οι δυο μας, θα γένει παράδεισος. Θα ξέρεις πια πως δε θα χτυπάς ξένες πόρτες για δούλεψη, θα 'χεις το δικό σου, τη δικιά σου γη, και για ώρα ανάγκης κάτι θα 'χουμε στην πάντα. Νά 'ρθει η ώρα να παντρέψουμε και το κορίτσι...

Ένωθε τώρα πιο ξαλαφρωμένος.

— Θα χτίσουμε και δυο δωμάτια ακόμα...

— Τούτο στάζει, του θύμισε εκείνη.

— Το 'δα... βέβαια: και θα φτιάξουμε καινούρια σκε-

πή. Με τα μάρακα, ξένο, γερό νόμισμα βλέπεις, όλα θα γίνουν. Μόνο που πρέπει να υπομονεύουμε λίγο. Κι εγώ εκεί μη θαρρείς πως θα χαλνώ δεκάρα. Απ' τη μύγα ξίγκι θα βγάζω να σ' τα στέλνω.

Απ' έξω ο Μούργος γρούλιζε σαν τρελός.

— Λύσσαξε το παλιόσκυλο απόψε, είπε εκείνη.

— Φυσάει και κουνιούνται τα φύλλα κι αγριεύει, της εξήγησε ξανά. Σφίχτηκε κείνη πάνω του.

Απ' το παράθυρο, εκεί απέναντι, φαινόταν ο ουρανός. Είχε μπλαδιάσει πια για καλά. Κι ο Μούργος γρούλιζε... γρούλιζε...

Παιχνίδι χωρίς κανόνες

Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη

Το 1960 ανάμεσα στην Ελλάδα και στην (τότε Δυτική) Γερμανία υπογράφηκε μια συμφωνία για απασχόληση Ελλήνων εργατών στη Γερμανία. Έτσι 800.000 περίπου Έλληνες μετανάστευσαν εκεί για να ξεφύγουν από την ανέχεια και την ανεργία.

Ένας από αυτούς είναι και ο ήρωας του βιβλίου, ο Βαγγέλης, που το σκάει από το χωριό και τους γονείς του, γοητευμένος από υποσχέσεις για εύκολη και άνετη ζωή. Μια βυζαντινή εικόνα, οικογενειακό κειμήλιο, του δίνει το εισιτήριο –αν και παιδί ακόμα– να φύγει για την Ευρώπη. Μόνο που, αντί για όσα ονειρευόταν, θα έρθει αντιμέτωπος με τον κοινωνικό αποκλεισμό, το γκέτο, την αδυναμία επικοινωνίας και τον τίτλο του «γκασταρμπάιτερ» – του ανειδίκευτου εργάτη από τον Νότο (που κατέληξε να χρησιμοποιείται ως βρισιά). Έτσι θα προσπαθήσει να επιβιώσει στηριζόμενος μόνο στη θέληση, στο πείσμα του και στο πλέγμα αλληλεγγύης που δημιουργεί με ανθρώπους από άλλες χώρες, άλλες κουλτούρες και θρησκείες που, εκτός από την ανάγκη, τους ενώνει η ανθρωπιά, η ανεκτικότητα και ο σεβασμός στον συνάνθρωπο – οι δικοί τους κανόνες σε αυτό το (χωρίς κανόνες) παιχνίδι.

Μέσα από τα μάτια του έφηβου Βαγγέλη παρακολουθούμε όχι μόνο τη ζωή των γκασταρμπάιτερ, αλλά και την ιστορία κάθε ανθρώπου που αφήνει την πατρίδα του με την ελπίδα για μια ανθρώπινη ζωή.

Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Νεφέλη Φάλαρη

10+

Συλλογή περιστέρια

Φιλία, μετανάστευση,
πολυπολιτισμικότητα

ISBN 978-618-07-0770-0

9 786180 707700 >
Βοηθ. κωδ. μπχ/σπς 14770